

Michael K. Silber

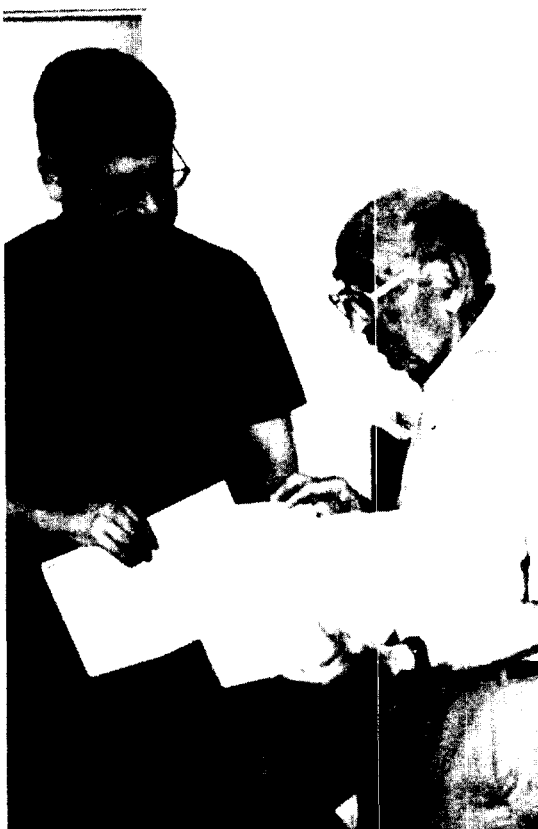
Magyar „Rhapsody in Blue”

– Jakov Katz kései hódolata Hágár csábításának¹

Jakov Katz csak hajlott korában kezdett érdeklődni a magyar zsidóság iránt, amelyből származott, ám ennek ellenére munkássága e vetülete nagymértékben és máig hatóan járult hozzá a magyar történetíráshoz és -kutatáshoz.

A kérdés talán erőltetettnek tűnik: miért e késői hódolat a magyar zsidó történelemnek? Az ember hajlamos rögvést elvetni ezt a kérdést – végül is miért korlátozná magát egy Katzhoz hasonló szakmai tekintéllyel bíró és egyetemes érdeklődésű történész, aki fejedelmi magabiztossággal kalandozott a zsidó történelem szélében-hosszában csupán egy régióra? Szerzetágazó munkássága természetéből adódik, hogy Katz sohasem vált a magyar zsidóság történészévé abban az értelemben, ahogy a kutatásait a nemzetállam kezei közt végző „nemzeti” történészek tették, ám kései

évei során meglehetősen sok időt szentelt a magyar zsidó történelemnek, amelyet felbecsülhetetlen értékekkel gazdagított. Ez irányú kutatásai nyitányaként 1967-ben írt életrajzi tanulmánya új felfogásban mutatta be *Hátám Szófért*, aki mindenki másnál nagyobb befolyással volt a magyar zsidó történelem alakulására. Az ortodoxia és a neológia kettéválásáról szóló monográfiája, a *Végzetes szakadás – Há-kérá selo nitábá*, angol fordításban *A House*

Mester és tanítvány:
Jakov Katz és Michael K. Silber

Divided, mely majdnem három évtizeddel később, 1994-ben jelent meg – a magyar zsidóság történelmének e legnagyobb horderejű eseményét, azt a fordulópontot elemezte, amely megpecsételte a magyar zsidóság sorsát, és a legmegosztottabb modern zsidó közösséggé tette azt. Közben több olyan esettanulmányt is publikált, mely az általa *halachikus rugalmasságnak* nevezett jelenséggel foglalkozott. Nézete szerint a halachikus mérlegelések és döntések különböző „nemzeti” stílusai közül a magyarok által diktált irányzat bizonyult a legnehézkesebbnek, a legszigorúbbnak.

Katz pályájának magyar elemeit áttekintve, történetírói munkásságának átfogó kérdéseire is választ kapunk.

Kézenfekvő lett volna, hogy a magyar származású ifjú Katz a magyar zsidóság kutatásával is foglalkozzon, annál is inkább, mivel gyakran hangoztatott nézete sze-

rint egy kutató tudományos kora egy generációval fiatalabb a biológiaiánál. Tudományos karrierje kezdetén közeli kapcsolatban állt egy, a Héber Egyetem szociológia szakán dolgozó ifjabb kollégájával, Joszef Ben-Daviddal², aki egy történelmi tanulmánnyal – egy, a modern magyarországi zsidó társadalom kialakulásáról szóló cikkel – debütált a tudományos életben. Bár ezt a magyar zsidó történelemben tett kirándulást a szerző nem ismételte

meg többé, a cikkben felbukkan az a téma, mely élete végéig Ben-David vesszőparipája maradt: az értelmiségi szerepe a társadalomban.

Érdeemes elkalandoznunk egy kissé, hogy megismerkedjünk ezzel az úttörő munkával, melyet csak nemrégiben fordítottak le angolra.³ A cikket olvasva láthatjuk, milyen lehetőségek közül választhatott Katz, amikor a pályája első évtizedének legnagyobb munkáját jellemző történelmi szociológiai módszereket használta. A két tudós szellemileg közel állt egymáshoz: Ben-David idézte Katz 1945-ös cikkét a házasságról és a szexuális életről⁴, Katz pedig S. N. Eisenstadt és Jonina Talmon mellett Ben-Davidot kérte fel a *Hagyomány és krízis (Tradition and Crisis)*⁵ című munkája kéziratának elolvasására és bírálatára. Ben-David magyar zsidósággal kapcsolatos tanulmánya annyiban fontos, amennyiben előrevetít néhány módszert és témát, melyekre Katz visszatér a *Hagyomány és krízis*-ben és néhány későbbi tanulmányban. A két férfi barátsága, közös gyökerei, neveltetése és érdeklődési köre, az egymás iránt érzett kölcsönös tisztelet arra is magyarázatul szolgálhat, miért eléghette ki a fiatalabb pályatárs magyar zsidó „hagyományt és krízist” tárgyaló munkája azt a szellemi éhséget (és azokban a holokauszthoz még oly közeli években talán a megemlékezés kötelességének érzését is), mely egyébként a magyar zsidóság tanulmányozására készíthette volna Katzot.

A modernizációt tanulmányozva (bár 1952-es tanulmánya frazeológiájában még nem szerepel ez a kifejezés) Ben-David széles körre terjesztette ki megfigyeléseit, igényesen, rendszerező módon vizsgálta a magyar zsidóság történetének különböző vetületeit, például a demográfiát, a gazdaságot, a társadalmat és a kultúrát. Ennek ellenére szándékosan tartózkodott a magyar zsidóság modernizációjában szerepet játszó számos gazdasági, társadalmi és kulturális folyamat átfogó elemzésétől, ehelyett a társadalmi struktúra néhány aspektusának vizsgálatára helyezte a hangsúlyt. Segítségükkel szűkíthette kutatásai fókuszát, számbelileg csökkenthette és leegyszerűsíthette a vizsgált egységeket. Az analitikus érdeklődésű Ben-David kijelentette, hogy a modernizációban szerepet játszó rengeteg tényező egyetlen képlettel helyettesíthető, mely néhány könnyen kezelhető elemmé tömörítve illusztrálja a változás összetett folyamatát. En-

nek segítségével Ben-David a vezető réteg, az elit szemszögéből vizsgálta a folyamatosságot és változást, a kapcsolatrendszer három kulcselemére: az elit által megtestesített kollektív célokra és értékekre, a vezető réteg tagjai, ebben az esetben a vagyonos és a tanult emberek közti interakcióra és végül a tömegekkel való kapcsolatukra koncentrálván. Mint írta, a társadalmak általában addig stabilak, amíg az elit réteg kollektív értékeket testesít meg, tagjai szoros kölcsönhatásban állnak egymással és kapcsolatban maradnak a tömeggel. Ha ezek a viszonyok felborulnak, megbomlik a rendszer társadalmi egyensúlya. Ez a felismerés analitikus gondolatmenetének legnagyobb érdeme.

Ebbe a szociológiai keretbe helyezve elemzi Ben-David a korai XIX. századi magyar zsidóság történetét. A cikkben a weberi és durkheimi szociológia számos klasszikus elemével találkozhatunk, jócskán megfűszerezve Talcott Parsons és Robert Merton akkoriban újdonságnak számító strukturalista funkcionális elméletével.

Mi történik azzal a társadalommal, melynek vezetői elidegenedtek alárendeltjeiktől és a kollektív értékektől? Amikor a kohézió hagyományos forrásai kiapadnak, a szolidaritás alternatív formái kerülnek előtérbe. Ben-David felvetése szerint ezek a feltételek különösen kedvezőek az ifjúsági mozgalmak kialakulásához. A funkcionalista-strukturalis megközelítés révén jutott arra a következtetésre, hogy az 1848-as radikális forradalmi ifjúság és a pozsonyi *jesíva* tanulóinak mozgalma ugyanannak az éremnek a két oldala. Mindkettő a vagyonos világi vezetéstől és a széles tömegektől egyre jobban elszakadó szellemi elit (ifjonti) megnyilvánulása. Mindkettő a hatalmon lévő rendszer ellen lázad, és semmibe veszi a társadalmi konvenciókat.

Az ilyen instabil körülmények kedveznek a karizmatikus vezetők feltűnésének és előtérbe kerülésének. Paradox módon a konzervativizmus bástyája, Hátám Szófér pozsonyi jesivája is két újítást testesített meg – alapítója karizmatikus egyéniségét és a tanulók ellenkultúráját. A fundamentalista mozgalmakkal kapcsolatban egy nemzedékkel később tett felfedezéseket megelőlegezve Ben-David rádöbrent, hogy bizonyos szempontból a pozsonyi ortodoxia új és újító jellegű jelenségnek tekinthető, és mint ilyen, a modernizáció folyamatának szerves része, inkább, mint egy azzal pusztán ellentétes jelenség.

Bár Hátám Szófér jesivája potenciálisan a haszid

A pozsonyi jesiva éltanulóit tömörítő egyesületének tablóján 1926-1927

mozgalomhoz hasonló módon fenyegethette volna a rendszert, ezeket a karizmatikus erőket szándékosan visszafogták, és a hagyomány újraélesztésére fordították: „A minket érdeklő egyedi társadalmi jelenség, az összeomlófélben lévő közösség egy részének egy karizmatikus vezető által irányított csoportba való összefogása, az a folyamat, melynek során a karizma társadalmi konszolidáció céljára való tudatos felhasználását a karizmatikus csoport intézményesítése elleni tiltakozás kísérte.”⁶ A magyar zsidó társadalom ortodox szektora újjászerveződött, és új kötelekekkel megszilárdított kohézióval túljutott a válságon. Az erő pozíciójából foglalta el ismét a tudós elit az ortodox közösség vezető szerepét, helyreállítva a gazdag és a tanult hittestvérek közt megbomlott egyensúlyt. Ám a két elit közül, írja Ben-David, ekkor határozottan az utóbbi javára billent a mérleg nyelve.

Hosszan sorolhatnánk, milyen közös témákat használt fel a két tudós, miközben feltárták a zsidó történelmi szociológia addig ismeretlen területét. Katz szavaival élve mindketten „összegző, átfogó társadalomtörténetet” kívántak bemutatni, „egy társadalom életének minden aspektusát” felölelő

összetett képet. Mindketten a hagyományos zsidó társadalom „többé-kevésbé statikus állapotban” készített „pillanatsfelvételéből” indultak ki, a weberi ideális típusok segítségével elemezve annak működését, struktúráit és a köztük lévő komplex kapcsolatokat. Míg az „azelőtt”-ről készített szinkronikus pillanatsfelvétel meglehetősen alapos volt, az új állapotába való átmenet jóval vázlatosabb diakronikus elemzésére került sor.

A struktúra és a weberi ideális típusok hangsúlyozása révén ismerte fel mindkét tudós a felszínen kevés hasonlatosságot mutató jelenségek rejtett közös vonásait. Mindketten meglátták az egymással homlokegyenest ellenkező két mozgalom által kettészakított hagyományos zsidó társadalom problémáját: Ben-David az újonnan szekularizált világi és szellemi elitben és a karizmatikus Hátám Szóféer jesivájában találta meg ezt a két erőt a XIX. századi Magyarországon, Katz pedig öt évvel később a *Hagyomány és krízis*-

ben a XVIII. századi askenázi zsidóságot vizsgálva a haszkala racionalizmusában és a haszidizmus karizmájában. Rendszerező megközelítésük következtében a társadalom egyetlen szektora sem maradt ki; mind az ortodoxokat, mind a haszidokat beillesztették a modern zsidóság történetébe. És bár korábban mások is megpróbálták már modern jelenségként vizsgálni a haszidizmust (jóllehet más okokból kifolyólag, mint Katz), kétségtelenül Ben-David jelentette ki először, hogy az ortodoxia is érdeklődésre tarthat számot a modernizáció keretén belül.

Jakov Katz a 30-as években Frankfurtban a híres rabbi és filológus Breuer Simon nevű fiát tanítja

A kinagyított pozsonyi tablókép

Természetesen jelentős különbségek is vannak a két tudós közt. Megfigyelhető, hogy Ben-David munkája szinte kizárólag az intézményes szférára, a vezető rétegre, annak meglehetősen absztrakt módon vagyunként és műveltségként definiált normáira és értékeire összpontosított, miközben kísérletet sem tett akár az ortodoxok, akár ellenfeleik ideológiájának elemzésére. Furcsamód Ben-David cikkének vezérmotívuma éppenséggel a távolságtartás és a közöny is lehetne, nem pedig a konfliktus és a *Kulturkampf*, mely Katz későbbi munkáját jellemezte. Ennek ellenére meglepő hasonlatosságokat találhatunk kettejük írásai közt, így aki a *Hagyomány és krízis* elemzésére vállalkozik, jól teszi, ha figyelmesen elolvassa Ben-David cikkét. Mindemellett ez az írás nagyban befolyásolta Katz későbbi, Magyarországgal, a Hátám Szóférral és az ortodoxiával kapcsolatos munkáit.

A következő sorokat maga Katz írta a Ben-David-cikk fordításának utószavában: „*Mi volt újdonság és meglepő Ben-David dolgozatában?... Megmutatta, hogy a zsidó társadalom konzervatív elemei ugyanolyan alapvető változáson mentek keresztül, mint annak többi része... Én magam közeli kapcsolatban álltam Ben-Daviddal, és mindig is bálás voltam neki a hasonló módszertani céljaink által motivált eszmecserékért. (Ez különösen áll a Hagyomány és krízis című könyvemre)... Éleslátását bizonyítja, hogy azok, akik behatódobban tanulmányozták ugyanazt a korszakot, felhasználták elemzéseit... Ugyanezt mondhatom Hátám Szóférről is, aki életéről írt saját tanulmányomról, amely Ben-David munkájára épül anélkül, hogy változtatott volna annak következtetéseiben.*”⁷

Sok év telt el addig, amíg Katz eljutott a magyar zsidóság tanulmányozásához. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a társadalomtörténetről alkotott fogalma felülemelkedett a nemzethatárokon.

Ha késői munkáiban nem is vállalkozott olyan átfogó kutatásra, mint az egész askenázi tradíciót áttekintő *Hagyomány és krízis*ben, mégis ritkán korlátozta magát egyetlen nemzetállamra, ehelyett a nehezen definiálható „közép-európai” – Franciaországtól Magyarorszáig terjedő – régiót választotta vizsgálódásai terepéül. Élete utolsó két évtizedében több kritika is érte, amiért munkáiban nem foglalkozott a nemzetek közti eltérésekkel⁸, ám Katz azt vallotta, hogy „*létezik olyasmi, mint az egyes országok zsidóságának kollektív identitása, és ezek a közösségek különösen a modern időkből egyre sokszínűbbé váltak...*”, és a magyar zsidók esetében megjegyezte, hogy „*közösségként sajátos jellemvonásokkal bírnak*”.⁹ E sajátosságokkal foglalkozott az évekkel korábban írt *A magyar zsidóság egyedülálló jellege (The Uniqueness of Hungarian Jewry)* című cikkében, sőt már a disszertációjában is megjegyezte, hogy a társadalmi szerkezet nemzeti variációi miatt az emancipáció eltérő ösvényeken haladt.¹⁰

Egy másik, szintén az egyedi jeleget hangsúlyozó esszéjében Katz azt vizsgálta, miért „részesítik nyilvánvalóan előnyben” a történészek egy meghatározott zsidóság történetét, ám ebben az esetben nem a magyar zsidóságról volt szó, hanem az általa évtizedeken szenvedéllyel kutatott tárgyról, a német zsidóság történetéről. A harmincas években írt disszertációjától kezdve a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek kisebb-nagyobb tanulmányaiig, mint például a *Szabadkőművesek és zsidók (Freemasons and Jews)*, a *Kifelé a gettóból (Out of the Ghetto)* és *Az előítéletől a tömeggyilkosságig (From Prejudice to Destruction)*, a modern zsidó történelemmel kapcsolatos művei többségükben a német zsidósággal foglalkoztak, kitekintve Közép-Európa más országaira is. Ő maga is felismerte szélesebb kontextusok iránti vonzalmát, mint azt *A német zsidó történelem utánozhatatlan csábítása (The Unique Fascination of German-Jewish History)*¹¹ című esszéjének címe is mutatja. Ebben az írásban rámutatott, hogy „*a német zsidóságot érintő kutatás és ismeretterjesztés kimondhatóanul magasabb rendű, mint a lengyel, magyar vagy akár holland és francia zsidóságé, nemcsak mennyiség, hanem minőség tekintetében is*”, s azzal az értékítéllettel zárta sorait, hogy „*a német zsidóság más, mint a többi*”.

A „*honnan e gazdagság?*” kérdésére válaszolva Katz egyben a magyar zsidó történelemről alkotott képének megértéséhez szükséges kulcsot is kezünkbe adta. Különbségek vannak közöttük, mond-

A 30-as évek derekán
Tel-Avivban, tanítóként

ta, ahogy egyfelől a kelet-európai zsidóság, másfelől pedig a német zsidóság leszármazottai azonosultak az előző nemzedékekkel. Az előbbiek a kelet-európai múlt egyes elemeihez ragaszkodtak, melyek emlékét érzelmeltető tettek és jelképek révén örökítették meg. Ezzel szemben – ha újfelfogalmazhatjuk egy kissé Katz gondolatmenetét – a német zsidó múltat történelemlékként kezelték, nem emlékezték. Míg a kollektív emlékezet természeténél fogva szűk körű, írta Katz, addig a történelem mindenki számára hozzáférhető. Így nemcsak a német zsidók leszármazottai, hanem mások, zsidók és nem zsidók is a modern kori zsidóság egyedülállóan tanulságos példájának tekinthetik a német zsidóság történelmi tapasztalatait.

Nemcsak az emlékezet és a történelem közti elmentés magyarázza a német zsidó történelem egyedülálló vonzerejét, hanem maga a történet is nyomós érv: „A többi zsidó közösséggel ellentétben, melyek történetét csak azért ápoljuk, hogy életben tartsuk a múlt emlékezetét, a német zsidó történelem tanulmányozásánál az is motiválja az embert, [hogy tartalmazza] a közösség végzetének lehetséges magyarázatát... Erre az esetre ráillik a „német zsidóság fölemelkedése és bukása” kifejezés, a többi közösség történetére azonban nem, mert ott a bukás semmilyen kapcsolatban sincs az azt megelőző felemeléssel.”¹³ A többi nemzeti történetet, például a lengyelekét és a magyarokét, megszakította a náci Németország külső beavatkozása. Ezzel szemben a német zsidóság története folytonos, független és lezárult, így a történelmen túlmenően is értelmezhető.¹⁴ Katz a német zsidó történelmet a tragédia műfajába sorolja: a „tragikus hős”, írja Katz, „...elkövet egy apró hibát, melynek következményei az események folyamatos láncolatán át a bukásához vezetnek...” A tragédiához hozzájárul „az áldozatok szándékolatlan közreműködése saját maguk elpusztításában”. A német zsidóság tragikus tévedése az integráció túlzottan lelkes hajszolása volt, mely csak tovább mélyítette

a befogadó nemzet ellenséges érzületét. „Történelmük e tragikus vonása is indokolja annak egyedülálló vonzerejét...”¹⁵

Idővel Katz ehhez hasonló módon írta újjá a magyar zsidó közösség múltját is. Megtalálta e közösség tragikus tévedését, valamint azt a perspektívát, melyből a magyar zsidóság múltja mindenki számára megfogható és elérhető és érdekes, és az érzelmi emlékezet szűk körű lokálpatriotizmusát meghaladó történelemlékként közelíthető meg. A magyar zsidóság egyedülálló vonzerejét a magyar ortodoxia történetében látta.

Látszólag mi sem volt természetesebb, mint hogy Jakov Katz az ortodoxiának szentelje figyelmét. A rabbinikus neveltetés és a szociológia egyedülálló kombinációja szinte predesztinálta őt erre a feladatra. Későbbi mentora, Karl Mannheim is épp Katz Frankfurtba érkezése idején publikálta két, a tudásszociológia területén úttörőnek számító tanulmányát, az *Ideológia és utópiát*, valamint a *Konzervatív gondolkodás* című terjedelmes esszét.

Azt hihetnénk, hogy természetes igény volt az utóbbi zsidó változatának megírására, ám valójában majd negyven évet kellett még várni az ortodox zsidóság intenzív kutatására, amelyet úttörő módon Katz kezdett meg, majd életműve egyik alappillérvé tett.

A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején kezdett Katz cikkeket publikálni ebben a témakörben, közzétéve Hátám Szófér életrajzát, a *Kifelé a gettóból* egy fejezetét és egy *A vallás mint egyesítő vagy megosztó erő a judaizmusban* (*Religion as a Unifying or Dividing Force in Judaism*) című dolgozatát. A nyolcvanas években, miután befejezte az antiszemitizmusról szóló könyvét és Richard Wagner-monográfiáját, visszatért a halacha történetével foglalkozó esettanulmányokhoz, melyek a *Halacha és kabbala* (*Háláhá vekábbálá*) című gyűjteményben és *A sábeszgjőben* (*The Shabbes Goy*) teljesedtek ki. Úgy érezte, ezen a szakterületen kiemelkedő eredményeket ért el: „Természetesen más történészek is megfigyelték már a mindig változó valóság hatására a halachikus elméletben és gyakorlatban végbemenő változásokat, de nem hiszem, hogy bárki is megfogalmazta volna a későbbi kutatások fő irányelvűül szolgáló alapvető kérdést. Joggal tulajdoníthatom magamnak ezt az érdemet, és így új ösvényt nyitottam a zsidó történelmi valóság egy fontos ágának szakértő vizsgálatára számára.”¹⁶

A sátoraljaújhelyi jesivában

Fontos megjegyeznünk, hogy 1984, a *Halacha és kabbala* és *A sábeszgjő* megjelenésének éve előtt (az utóbbi munka utolsó fejezeteitől eltekintve) Katz főként a premodern korszakra koncentrált. Már a nyolcvanas éveit taposta, amikor önálló szakterületként kezdte tanulmányozni a modern idők ortodoxiáját. Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején tartott előadásainak publikált jegyzeteit és szemináriumai szöveggyűjteményeit nézve egyértelművé válik, hogy a kollégáihoz hasonlóan ő is a modernista mozgalmakra koncentrált, és amikor vallási trendeket érintett, még akkor is főként a vallási reform iránt érdeklődött, csupán futó pillantást vetve az ortodoxokra.¹⁷ Úgy tűnik, csak a hatvanas években kezdte egyre inkább érdekelni az ortodoxia problematikája. A következő két évtized során több, a hagyományos zsidóságnak a modern kor kihívásaira adott válaszával foglalkozó disszertációt is felügyelt, és tanári pályafutása vége felé szemináriumokat kezdett tartani a témáról.

Az ortodoxia iránti érdeklődése először Hátám Szófér életrajzának megírásakor ébredt fel, amelyet 1967-ben, a Gerschom Scholem jubileumi kötetben publikált.¹⁸ Első pillantásra az életrajzírás meglepő kalandnak tűnik egy weberi szellemben alkotó társadalomtörténész esetén, aki a múlt ideális típusokon át való megközelítését a történelem egyes tényeivel való foglalatosságnál többre tartotta. Később meg is jegyezte, hogy amikor Hátám Szófér életrajzát írta, „nem segített a szociológia”.¹⁹ A két tudományág szétválasztásával tudtán kívül mintegy megismételte a Ben-David tanulmányának lezáró szakaszában található sorokat: „A talmudi elit felmorzsolódva vagy régi értékeik őrzése közben elkorcsosul-

va csatlakozhatott volna a haszidizmushoz, végül azonban a Hátám Szófér által felvetett ideológián alapuló megoldást választotta, aki az életében szerzett tapasztalatokra reagálva dolgozta ki ezt az ideológiát. (Az utóbbi az életrajzírók kutatási területe, és nem fér be a társadalmi elemzés körébe.)”²⁰

A tiltakozások ellenére Katz mind az életrajzírás, mind a szociológia területére bemerészkedett pályája elején, és a két műfaj kombinációját jótékony hatásúnak találta. A cionizmus előfutáiraival foglalkozó első módszertani esszéjét Kalischer rabbi és Alkalay rabbi életrajzi tanulmányai ihlették.²¹ Míg ezek a cikkek főként a szellemtörténet területén tett kirándulások voltak, a Hátám Szóférről írt tanulmánya tobzódott az életrajzi rekonstrukció aprólékos részleteiben.

Katz Hátám Szóférről készített érzékeny arcképek alapjai Weber karizmatikus tekintéllyel kapcsolatos nézeteire épülnek. Katz igen meggyőzően rekonstruálja az ifjú Hátám Szófér lélektani portróját, felvázolva a fiatalember szüleihez fűződő zavaros viszonyát és feltétlen, teljes elkötelezettségét karizmatikus mentora, Nathan Adler rabbi iránt. Katz bemutatta, hogy a hagyományokhoz hű Hátám Szófér, aki idősebb éveiben megalkotta a híres „*Heháadás ászur min háTorá*” (Az újat tiltja a Tóra) jelszót, fiatalsága idején Frankfurtban egy Nathan rabbi köré tömörülő szektás csoporthoz tartozott, melyet többször is kiközösített a felháborodott közösség. Ez volt a kulcs Hátám Szófér vallási pszichológiájához, aki úgy érezte, hogy ő maga is megszerezte mesterének karizmatikus tulaj-

donságát, ám tudatosan háttérbe szorította azt, hogy sokkal nagyobb befolyásra tegyen szert, mint amekkorát mestere engedélyezett neki.²² A visszafogott karizma, a Ben-David révén megismert vezérmotívum volt Hátám Szófér védjegye. Szabadjára engedve, mint Nathan Adler és a haszidok esetében, a karizma pusztító hatással lehet a hagyományra, de Hátám Szófér által szublimálva és megfelelő irányba terelve újjá tudta éleszteni a hagyományos magyarországi társadalmat.

Katz esszéje nem Hátám Szófér teljes életrajza: ifjúságára, házasságára és pályája kezdetére összpontosít, és véget ér élete derekán, röviddel azután, hogy Pozsonyba érkezett, és elkezdte megfogal-

Pozsony, 1925

mazni konzervatív ideológiáját. Katz főként a prédikációi alapján körvonalazta Hátám Szófér gondolatvilágát, nagyon kevés figyelmet szentelve responsumainak és halachikus módszerének. Katz későbbi tudományos érdeklődésének fényében ez a hiány különösnek tűnik, ám erre éppen ő maga szolgált magyarázattal. A munka írásának évében fejezte be Katz egyik diákja, Mose Szamet *Háláchá ve-reforma* című disszertációját, melyben a halacha és a korai modern kor találkozását követte nyomon Ezekiel Landau idejétől Hátám Szófér és a reformok konfliktusáig, ezért Katz helytelennek érezte, hogy erről a tárgyról írjon. Később azonban foglalkozott a témával több, a halachikus rugal-

massággal kapcsolatos esettanulmányában is, melyekben Hátám Szófér természetesen továbbra is központi szerepet játszott.²³

Max Weber szerint a karizma általában rutinná válik, ezzel a gondolattal zárul Katz esszéje is, hiszen annak befejező része a Hátám Szófér utolsó napjairól és az utána következő időszakról szól, amikor fia megörökölte karizmatikus apja hivatalát. Ha Katz esszéje a karizma problematikájával kezdődik, úgy is ér véget, ahogy. Ám bizonyos értelemben ez a rutinná válás az egész magyarországi rabbinátus átalakulásában is kifejezésre jutott. Hisz Hátám Szófér nemcsak a konzervativizmus szellemi örökségét hagyta maga után, a maga karizmája is intézményesítetté vált az új erőre kapott és harcias rabbinátusban.

Az 1980-as évekre, mikor Katz egyre mélyebben az ortodoxia tanulmányozása felé fordult, az esettanulmány vált a kedvenc műfajává. Ezek többsége meglehetősen hosszú cikk volt; ez a forma nyilvánvalóan megfelelt egy nyolcvanas éveiben járó embernek, aki mindig igyekezett befejezni, amit elkezdett, és reális elképzelése volt a rendelkezésére álló időről. E műfaj egyértelmű módszertani előnnyel is bírt, mivel egyszerre csak egy problémára koncentrálni követhette nyomon azokat a finom és árnyalatos változásokat, melyek gyakran elkerülték az ortodoxia híveinek és ellenfeleinek figyelmét. Katz korábban is foglalkozott a *Begriffsgeschichte* (fogalomtörténet) bizonyos típusaival, akár apologetikus kifejezéseket követett nyomon a középkorban, akár az *emancipáció* és az „*állam az államban*” fogalmát egy modern kori államban. Diákja, Mose Szamet és Hájjim Szoloveitcsik pedig azt mutatták be disszertációikban, milyen gyümölcsöző az esettanulmány műfaja a halacha történetére alkalmazva.

Bár Katz a bölcsek idejétől a középkoron át a modern időkig ívelő halachatörténeti gyakorlatként kezdte *A sábeszgjót*, a könyv befejeztével teljes mértékben a modern korhoz kapcsolódó, a vallási reform felemelkedésével kapcsolatos kérdések esettanulmányainak szentelte írását. Ebben is aprólékos képet rajzolt a nemzedékekről és a regionális különbségekről. A magyar ortodoxia itt is egyértelműen meghatározott, másokétól gyakran különböző álláspontot képviselt, mely Hátám Szófér által megfogalmazott, de gyakran csak a következő nemzedékek által megvalósított szigorú módszereken és eszközökön alapult.

A magyar szaktekintélyek véleménye egységes a tekintetben, hogy milyen mértékben és formában voltak érzékelhető különbségek a mérsékelték és a zelóták között. Ennek ellenére Katz tanulságos párhuzamot vont Galícia – ahol a hagyomány még nem volt túlságosan fenyegetett helyzetben és a halachikus folyamat többékevésbé organikus módon zajlott – és Magyarország közt, ahol a hagyomány megédzve került ki a Kulturkampf olvasztótégelyéből, és a szabályszerű halachikus folyamatot gyakran alárendelték a szélesebb látókörű ideológiai szempontoknak.

Érdekes módon Katz éppen egy, a halachikus rugalmassággal kapcsolatos esettanulmányban fordul a „nemzeti” különbségek jelensége felé; korábban a *Hagyomány és krízis* és a *Kifelé a gettóból* című könyvekben figyelmen kívül hagyta e tényezőt, számos tudóstársa kritikáját vonva ezzel magára. Már az írás fejezetcímei is Lengyelország, Oroszország, Németország és Magyarország közti különbségekről árulkodnak. Katz halachával és az ortodoxiával kapcsolatos munkássága megmutatja, hogyan kezdhethetjük el feltérképezni a könnyen azonosítható és egymástól világosan különböző nemzeti stílusok kialakulását még a leghagyományosabb szegmensekben is. Ez a folyamat igen gyors volt, és hamarosan sok helyütt idegen elemek ékelődtek az egymástól elszigetelten fejlődő helyi rabbinikus irodalmakba.

Idővel azonban Katzot zavarni kezdte, hogy az esettanulmány formátuma korlátozza az írásban. A kilencvenedik életévéhez közeledve többször is hangot adott annak a vágyának, hogy egy régimódi, tempós és izgalmas történetet írjon. Tisztában volt vele, hogy a műfajváltással egyben a módszerein is változtatnia kell. Így amikor 1994-ben megkérdezték, hogy még mindig társadalomtörténésznek tartja-e magát, meglepő választ adott: *„Annyiban, hogy a munkáim bizonyos témákat érintenek, valóban elhagytam a társadalomtörténet területét. A következő könyvem, mely az ortodoxia és a [reform] közti szakadást mutatja be [Magyarországon és Németország-*

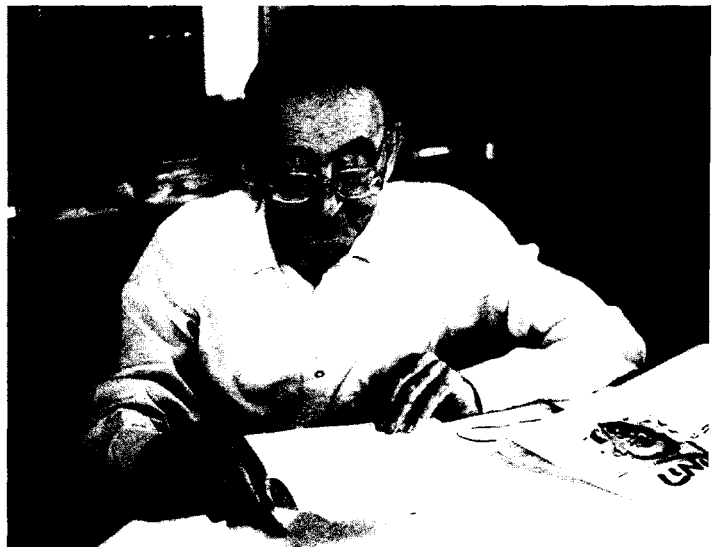
Jakov Katz átveszi a Héber Egyetem rektorától a diszdoktori diplomát

*ban], esettanulmány, és egyértelműen társadalomtörténet... Azt hiszem azonban, hogy ezek a vallási szakadások nem magyarázhatók a társadalmi összefüggésekkel, hanem inkább politikai eseményekkel, különösen Magyarországon... Amikor tehát a szakadás témájával kezdtem foglalkozni, valóban elhagytam a társadalomtörténet birodalmát...”²⁴ A *Végzetes szakadás*²⁵ pontosan ilyen tempós elbeszélés, amelyben főként új terepen haladva vizsgálja a németországi és magyarországi ortodoxok elszakadásának történetét, és amely*

természetesen nem nélkülözi a katzi éles elméjű analitikus megfigyeléseket sem.

„Szinte személyes kapcsolat áll fenn a könyv témája és egy hozzám hasonló ember közt...” – e szavakkal kezdődik a *Végzetes szakadás* angol nyelvű változatának előszava. Katznak valóban mind a magyarországi, mind pedig a németországi egyházszakadás két kulcsfigurájához is köze volt: az édesanyja révén rokonságban állt a Máhárám Schickkel, a magyar rabbikar egyik szellemi nagyságával, és fiatal-

Jakov Katz dolgozószobájában

emberként éveket töltött Frankfurtban a németországi elszakadás bajnoka, Samson Raphael Hirsch rabbi házában.

A könyv témája testre szabottnak tűnik Katz számára, akinek alkalmá nyílt párhuzamosan összehasonlítani azt a két zsidóságot, mely oly fontos szerepet játszott életében. Persze a szakadás történetét a különálló magyar és német történelem keretében is el lehetett volna mondani. A korábbi történetírás pontosan ezt is tette. Ám a *Végzetes szakadás*ban Katz elkerüli a szakadás hermetikusan lezárt „nemzeti” történeteit, helyettük inkább egy közös elbeszélésbe szövi a német és a magyar történelmet. Ami a magyar zsidóság történetét illeti, ez talán nem is olyan meglepő, mert a modernizáció német zsidó modellje olyan kikerülhetetlen paradigma volt, amelyet lehetett ellenezni vagy utánozni, figyelmen kívül hagyni azonban nem. Emellett pedig az emancipáció korabeli magyar zsidó történelem szinte bármely epizódjáról nehéz volna a németországi fejlemények említése nélkül írni. Másrészt azonban, mint azt bármely, a német zsidósággal foglalkozó jelentősebb munka tárgymutatójára vetett egyetlen pillantás is elárulja, ennek fordítottja nem igaz. Még maga Katz is, aki korábban – ahogy ő nevezte – a közép-európai zsidósággal kapcsolatos elemzések során Magyarországot is említő kevés tudós egyikeként vált ismertté, mindig a németországi fejlemények által diktált történet mellékszereplőjeként ábrázolta a magyar zsidóságot. A *Végzetes szakadás* egyik újdonsága

abban rejlik, hogy most az egyszer szerepet cserél benne a két zsidóság (még ha csak az 1860-as és 70-es éveket felölelő rövidke időszakokra is), új távlatot nyitva a német zsidóság történetére Magyarország nézőpontjából. A magyar zsidóság vizsgálata teszi ki a könyv történetének gerincét, a Németországról szóló bevezető és befejező fejezet pedig szerényen keretbe foglalja a fő eseményeket.²⁶

A csodálatosan aprólékos könyvet valóban értékelve megállapítható, hogy történelmi rekonstrukciója példás, és számos szempontból úttörő jellegű. Még ennél is lenyűgözőbb a főszereplők és tetteik alaposan mérlegelt, szakértő jellemzése, a részletek és különbségek iránti fantasztikus érzékenység, szinte maga a tökély. Ez Katz művének maradandó érdeme, melyet nehéz túlszárnyalni. Mindezek ellenére érdemes néhány kritikai észrevételt tennünk.

A kötetet egyoldalúság jellemzi, amennyiben a reformer ellenzék, a neológok alig jelennek meg a színen; mint azt az alcím is mutatja, a könyv szinte kizárólag az ortodoxokra koncentrál. Katz több alkalommal is megjegyezte, hogy a történések szíve joga eldönteni, mit választ kutatása tárgyául; ebben az esetben nyilvánvalóan nem érezte szükségesnek, hogy mindkét felet vizsgálja. Micsoda különbség a változás minden elemét egyetlen könyvben összefogni igyekvő, rendszerező, összegző *Hagyomány és krízis*hez képest!²⁷

Az egymással összecsapó felek közül Katz egyértelműen érdekesebbnek, fontosabbnak és dinamikusabbnak találja az ortodoxokat. Nemcsak ideológiájuk keltette fel az érdeklődését, hanem a tetteik és – az ő kifejezésével élve – a politikájuk. Íme tehát egy „politikátörténet”, mely időben megelőzi a zsidó politika megszokott korszakolását és értelmezését; a helyszín nem a szokásos Kelet-Európa, és a főszereplők nem a modernizáció szokásos szövetségesei.

Más eltérést is találunk a konvencióktól, mely különösen a szakadás történetét ismerő olvasók számára tűnhet furcsának. Általában a magyarországi dráma ortodox főszerepeit a neoortodox Azriel Hildesheimer rabbira, illetve a zelóta ultraortodox Hillel Lichtenstein rabbira, Hájjim Szófér rabbira és Akiba Joszef Schlesingerre szokták osztani.²⁸ Meglepő, hogy Katz felcserélte a magyarországi konfliktus résztvevőit, és Samson Raphael Hirsch rabbit, illetve Mose Schick rabbit, a *Mábháram Schicket* tette meg főszereplővé.²⁹ A bizonyíték,

amelyre ezt a szereposztást alapozza, meglehetősen hiányos. Meghökkenítő az a meggyőződése, hogy csakis Schick vagy Hirsch volt képes kidolgozni a döntő fontosságúnak bizonyuló stratégiai lépéseket. Sajnos a fennmaradt iratok, különösen, ami a magánlevelezést illeti, olyan hiányosak, hogy akár egyetlen új dokumentum publikálása is megváltoztathatja a múltról alkotott képünket, ennél fogva megdöbbenő, de egyben lenyűgöző Katz önbizalma. Tán Katz lopva azonosulhatott neves üknagybátyjával, Máhárám Schickkel – mindketten életük kései szakaszában virultak ki, és csak a hatvanas éveik során kerültek a hatalom központjainak közelébe –, ami talán némileg elhomályosította ítéleteiket.

Mit gondolhatott Katz, milyen „tanulságokat” vonhat le az olvasó a könyvből? Vallásos zsidóként vajon hogyan befolyásolhatta a munkáját saját világképe?

Nemrégiben a következőket mondta egy interjú során: „Renan azt mondta, hogy csak az tudja a vallást tanulmányozni, aki valaha maga is vallásos volt, de elbagyta a nyáját. Igaz, hogy a valláskutatáshoz kell bizonyos távolságtartás. De azt is hozzátenném, hogy azok, akik oly mértékben elbagyják a vallást, hogy teljesen elidegenednek tőle, szintén képtelenek tanulmányozni azt.”³⁰

Katz komolyan vette a vallást és a valláskutatást. Saját álláspontját Ben-Cion Dinuréval hasonlította össze. Bár Dinur vallásos környezetből származott, „miután elbagyta a nyáját... tudósként nem sok figyelmet szentelt a vallásnak a haszidok kivételével. De sok más kutatóval együtt még a haszidokat sem fontos vallási szerepük miatt, hanem inkább társadalmi erőként, a hagyományból kivezető útként vizsgálta. Az ő tudományos érdeklődésüket a zsidó élet új trendjei iránti elkötelezettség formálta. Nos, ez is a zsidó történelem egyik lehetséges nézőpontja. Én azzal járultam hozzá a kutatásokhoz, hogy mind az ortodoxiát és a folytonos hagyományon belüli változásokat, mind pedig a hagyománytól teljesen eltávolodó alternatívákat érdekesnek tekintettem. Talán saját vallásos nézőpontom a felelős ezért a hozzáállásért.”³¹

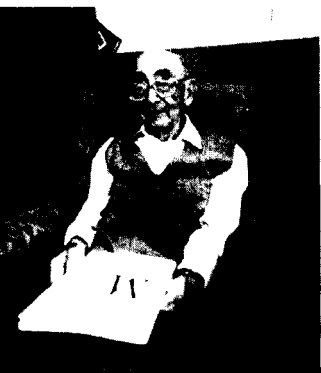
Katz többször is kijelentette, hogy nem lehet egyértelmű tanulságokat levonni a művéből. „Milyen következtetésre juthatunk a halacha érvényességét illetően a történelmi elemzés nyomán? A válasz meghaladja a történész képességeit vagy hatáskörét. A történelmi kutatások ellentmondásos következtetésekhez vezethetnek. Egyeseket a történelem során tapasztalt látható változ-

sok megerősítenek abban a véleményükben, hogy a halacha nem örök érvényű. Mások számára a változó körülményekhez való alkalmazkodása garantálja a halacha folyamatos fennmaradását.”³²

Ahogy az elmúlt évtizedekben teret nyert az egyre harciasabb ortodoxia, Katz tudományos munkásságát hívta segítségül a véleménye szerint szerencsétlen izraeli és amerikai fejlemények elleni harcban. Megmutatta a halacha határait, hogy megfelelő irányelveket nyújtson az általa üres szlogennek tartott *medinát haláchá* (halacha állama) helyett, mely nézete szerint egyre inkább képes arra, hogy alapjaiban aláassa az államot. A *dá'át Toráról* szóló cikkében azt igyekezett bebizonyítani, hogy a halachatudósoknak követelt korlátlan tekintély új jelenség, mely egy konkrét történelmi helyzetből sarjadt, és korábban példa nélküli: „Bár a történésznek sohasem szabad jóslásokba bocsátkoznia, azért még remélheti, hogy ami felbukkant a történelem során, az idővel el is tűnik.”³³

Hogyan értékelte Katz az egyházszakadást? Mit tanulhatunk a magyar zsidóság oly jól fölvázolt történetéből? Itt különbséget kell tennünk a szakadás tényleges története és annak – ahogy a szerző a könyv előszavában írta – „szomorú következményei” közt. A hagyományos ortodox történetírásban a csatasorba állt kisebbségnek a nyomasztó fölényű túlerővel szemben aratott győzelmeként ünnepezték a szakadást. Mindezt nagyon feszültté tette a tény, hogy a szakítást váratlanul, az utolsó pillanatban sikerült elérni; a kulcsfontosságú esemény egybeesése a purimmal nyilvánvalóan bizonyí-

totta a gondviselés beavatkozását. A mérsékelt ortodox történész Jekutiel Jehuda Grünwald is ugyanilyen ünnepi hangulatban fejezte be a szakadásról szóló beszámolóját. Az elmúlt hatvan év, írta 1929-ben, csak megerősítette azt a tényt, hogy a magyar ortodoxok bölcsen döntöttek, amikor elszakadtak a neológoktól. Ha kénytelenek lettek volna egységes szervezetben maradni, „egyetlen ortodox *minjánt* sem lehetne ma találni Magyarországon határain belül”. Ehelyett a magyar ortodoxia megtartotta integritását és példátlan virágzásnak indult, miközben a hagyomány tápláló forrásától elvágott neológok elfonnyadtak.³⁴

Katz meglehetősen rokonszenven tanúsít ez iránt a nézet iránt. Magának az elbeszélés választott módjának, a politikatörténetnek is csak akkor van értelme, ha az ortodoxok tetteit méltónak ítéljük a figyelmes vizsgálatra, és nem intézzük el egy vállrándítással *stibél* politikaként. Katz képes értékelni az ortodoxok győzelmét. Vádlón mutat a leereszkedő neológokra, kiknek intoleranciája jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a sarokba szorított ortodoxok számára az elszakadás legyen az egyetlen megmaradt stratégiai lehetőség.

Sajnos a magyar zsidóság örököül hagyta utódainak a megosztottságot, mely jóval túlélte létrejöttének helyét és idejét. „*Nem kérdejezte meg az a két sorsdöntő megpróbáltatás sem, melyen Izrael népe azóta keresztyülment, a holokauszt irtózata és Izrael állam létrejöttének él-*

ménye, melyek látszólag válaszfalat emeltek az előttük és az utánuk történt események közé. Az ortodoxia kiválása által okozott szakadás nem forrt össze, az ortodoxia áramlatainak ideológiáiban talán még ki is szélesedett, és el is mélyült.”³⁵

Műve végén Katz azokhoz fordul, akik az elszigetelődesi politika hívei napjaink ortodoxiájában. Felteszi nekik a kérdést, hogy tisztában vannak-e a tetteik és döntéseik hátterével szolgáló egyedi történelmi helyzettel. A szakadást különleges körülmények váltották ki, és ami érthető vagy talán még jogos is volt a közvetlenül az emancipációt követő évek különleges magyarországi és németországi körülményei közt, az évekkel később már „anakronisztikussá” vált.³⁶

Hogy hány évvel később is, azt Katz egy posztumusz megjelent, az emancipáció korának zsidó közösségével foglalkozó írásából tudhatjuk meg.³⁷ Az esszé végén a szerző megkockáztat egy hipotetikus kérdést, mely gyakran fejtörést okozott neki, és bár tökéletesen tudatában van annak, hogy az ilyen kérdések megválaszolhatatlanok, és talán tilosaknak is kéne lenniük a történész számára, mégsem hiszi, hogy teljesen hiábavaló feladat lennie ilyen kérdéseket feszegetni.

A kérdés a szakadás időzítését érinti mind Magyarországon, mind Németországban, és arra keresi a választ, hogy valóban elkerülhetetlen volt-e ez az esemény. A szakadásra közvetlenül azután került sor, hogy mindkét országban sikerült megvalósítani a jogegyenlőséget. Ebben az időszakban úgy tűnt, hogy a zsidók integrációja biztos úton halad, és a közösséget kívülről fenyegető veszélyek minimálisra csökkentek. Ha a közösséget fenyegetés érte a múltban, megerősítette falait és csatarendbe sorakozott; most az uralkodó liberális hangulat által keltette biztonság aláásta az ősi kohéziót. Ez a meggyengült szolidaritás képtelennek bizonyult arra, hogy ellenálljon a kulturkampfnál által fel szabadított erőknél.

Mi lett volna akkor, ha a konfliktusra akár csak néhány évvel később kerül sor? Vajon a jelentős mértékben megváltozott körülmények ellenére is sor került volna a szakadásra? Egy évtizeden belül a modern antiszemitizmus teljesen más légkört teremtett mind a zsidó közösségen belül, mind azon kívül. Feltehetőleg az antiszemitizmus annyira felerősítette volna a zsidóság kohézióját, hogy szóba sem került volna a szakadás. Ha elfogadjuk ezt a hipotetikus érvelést, akkor a szakadás esélye va-

lóban igen csekély volt, mert az antiszemitizmus első jelei már nem sokkal azelőtt megjelentek, hogy a porosz *Landtag* jóváhagyta volna a neológok és ortodoxok közti szakadást 1876-ban.

Ezek után joggal feltételezhetjük, hogy a szakadás igenis elkerülhető lett volna. Ha megértjük, milyen bizonytalan természetű volt a szétválás, mely „a keresztények zsidók iránti kivételes nyitottságának” különös, futó pillanatában született, akkor egyben felismerjük, hogy a szakadás a magyar és a német zsidóság történelmének atipikus terméke, és a liberalizmus tovatűnt időszaka utáni továbbélése nem más, mint szomorú anakronizmus.

„Nem hiszem, hogy bármely történelmi kutatás is választ tudna adni a jelenkor problémáira”, figyelmeztette olvasóit Katz sok éve, pályája elején, „ám a történelem segíthet megérteni a ma felmerülő helyzetek hátterét.”³⁸ Katz a gyógyító szerepét magára öltve feltárja a szakadás kórtanát abban a tétova reményben, hogy a tudás révén kezdetét veheti a megértés és a gyógyulás folyamata.

Íme tehát egy, a magyar zsidóságról szóló történelmi munka, mely vonzerővel bír: egy téma, mely nem csak a lokálpatrióták számára érdekes; egy állásfoglalásra készítő történelmi probléma, mely ma is aktuális; egy történet, mely talán felér a német zsidókéval. A végjáték pedig még élesebbé teszi a felvetett dilemmákat. A tragikus hős szélsőséges eszközökhöz folyamodik egy vészhelyzetben, amikor talán nincs is más lehetősége; a hibája abban rejlik, hogy képtelen felismerni, bármilyen kiválóak lettek légyen is ezek a tettek korábban, hamarosan az aktualitását veszített múlt bizarr csökevényévé válnak.

Katz egy elégikus megjegyzéssel, egy rá nem jellemző, lírai szakasszal zárta a magyar zsidóság egyedülálló voltáról szóló esszéjét. „A koncentrációs táborokban és a haláltranszportokban olyan emberek és csoportok találkoztak, akik sohasem hitték volna, hogy bármi közös is volna bennük. Ez a többi országból származó áldozatokra is vonatkozott, de a magyar zsidóság körében sokkal súlyosabb volt a helyzet. A modern magyar zsidóságot a kialakulása közben létrejött vallási, kulturális és társadalmi polarizáció a puasztulásba is követte. Remegve és alázatosan mondhatjuk ki, amit ők csak homályosan érezhettek, hogy eggyé váltak egy szenvedéseiben egyedülálló és létezésének titokzatoságában páratlan nép sorsában.”³⁹

E dolgozat megírása révén ismét alkalmam nyílt végigpillantani Jakov Katz életművén. Többségünk számára ez megszegyenítő élmény lehet, de egy hozzám hasonló embernek, kinek munkássága az ő közvetlen közelében bontakozott ki, ijesztő feladat is, melyet egy egészséges „befolyástól való félelem” hat át. Megdöbben, hogy számos nehéz munka árán kimunkált gondolatot, melyeket a sajátomnak hittem, már évekkel korábban előre látott és gondosan kifejtett azzal a megtévesztő egyszerűséggel, melyet sokan ma már Jakov Katz védjegyének tekintenek. Megkockáztatom, hogy mások is osztják ezt az érzést. Különlegesen éles elméjű és bölcs lényének jelenlétét – egy maradandó emléket, melyet a kabalisták *resimán*nak hívnak – még sokáig érezni fogjuk a szakterületünkön.

Jakov Katz *Végzetes szakadásának* héber nyelvű címe *Há kéré selo nitáhá*. Ez a kifejezés, mely a karaitákkal való szakításra vonatkozott, az Élijáhú próféta távozását leíró híres bibliai szakaszból származik:

Történt, midőn az Örökkévaló fölvitte Élijáhút viharban az égbe... szólt Élijáhú Elisához: Kérj, mit tegyek számodra, mielőtt elvétetném tőled. Mondta Elisá: Legyen tehát szelleme dből kétszeresen rajtam. És mondta: Nehezet kértél. Ha majd látsz engem elvétetve tőled, legyen néked úgy; ha pedig nem, nem leszen. És volt, amint folyton mennek és beszélgetnek, íme tüzes szekerek és tüzes lovak, melyek elválasztották őket egymástól; így föl szállt Élijáhú viharban az égbe. És Elisá látja és így kiált föl: Atyám, atyám, Izrael szekerei és lovasai! És nem látta őt többé. Ekkor megragadta a ruháit és szétszakította két darabra. Vájebázék bigvádáv vájákríem lisnájum kéréim. (II. Királyok 2.1,9–12)

Jakov Katz a Múlt és Jövő szerkesztőségében, 1992

Ebből a bibliai versből tudták meg a bölcsek, hogy az embernek meg kell szaggatnia ruháit mesztere halálakor, aki bölcsességre okította.

Az évek során sokan tanultak bölcsességet mentorunktól és mestertől, Jakov Katztól. Azok, akik arra áhítoznak, hogy kiérdemeljék szellemének egy darabját, szaggassák meg ruháikat a nagy tudós és tanár elhunytát gyászolva, amint illik: „*Élu kráin se éjn mitábin, há koré’á... ’ál rábo se limdo hochmá... veoto hákérá éjno mitáhá le olám.*”⁴⁰

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA:
STÖCKL JUDIT

JEGYZETEK

- 1 A „Hagar” szó hagyományosan Magyarországot jelenti héberül, és egyben utal Katznak a Harvard University Pressnél (Cambridge, MA) hamarosan megjelenő művére.
- 2 Katzhoz hasonlóan Jozsef Ben-David is magyar ortodox környezetből származott, és épp Győrben, Katz édesanyjának szülővárosában született és nevelkedett, abban a közösségben, ahol Katz nagybátyja rabbiként szolgált. Ben-David az 1940-es években hagyta el Magyarországot, hogy történelmet és szociológiát tanuljon Jeruzsálemben és Londonban, és kimagasló pályát futott be a tudomány szociológiájának neves szakértőjeként.
- 3 A cikk eredetileg a *Cion* 17-es évfolyamában jelent meg (1952), 101–128. old. Nemrégiben lefordították angolra: Joseph Ben-David, „The Beginnings of Modern Jewish Society in Hungary in the First Half of the Nineteenth Century,” *Jewish History* 11 (1997), 57–97. A fordítás előszava egy tartalmi kivonat, melyet Ben-David a Ben-Cion Dinurnak 1950-ben benyújtott MA téziséhez készített. A jegyzetek előszavában Ben-David azt állítja, hogy a cikk az MA tézis „szociológiai következtetéseit foglalja össze”. Amennyire én tudom, az időközben elvesztett MA tézis azonos volt a cikkel. Úgy vélem, hogy ez a mondat valószínűleg az angol nyelvű kivonatra utalt, mely a cikkben magában nem szereplő, fontos szociológiai megállapításokat is tartalmazza. Magyarul: Joseph Ben-David: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon. In: Világosság, 1997/8. 3–33. old.
- 4 Lásd Ben-David munkájának 12., 14., 17. és 22. jegyzeteit. A magyar zsidósággal közvetlen kapcsolatban nem áll munkák közül Ben-David csak Katz és S. N. Eisenstadt bevándorlókkal és nemzedékváltással kapcsolatos korai írásaira hivatkozik egynél több alkalommal.
- 5 Lásd a *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages* 1957-es amerikai kiadásának előszavát (New York, New York University Press, 1993). Az utószó, a bibliográfia és a fordítás Bernard Dov Cooperman munkája. Katz 1953-ban lett a Héber Egyetem szociológia tanszékének munkatársa.
- 6 Ben-David, im. 89. old.
- 7 Jakob Katz, „Postscript: Ben-David’s Study Forty-Five Years Later,” *Jewish History* 11, (1997. tavasz), 99–100. old.
- 8 Lásd például Todd Endelman, „The Englishness of Jewish Modernity in England”, *Toward Modernity: The European Jewish Model*, szerk. Jakob Katz (New Brunswick és London: Transaction Books, 1987) (A gyűjtemény alcíme nyilvánvaló elszakadást jelzett a „német zsidó modelltől”, mely eredetileg a konferencia központi témája volt.) és Pierre Birnbaum és Ira Katznelson, „Emancipation and the Liberal Offer”, *Paths of Emancipation: Jews, States and Citizenship*, szerk. ugyanők (Princeton, 1995), 15–17. old.
- 9 „The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry,” *A Social and Economic History of Central European Jewry*, szerk. Jehuda Don és Karády Viktor (New Brunswick és London: Transaction Books, 1990), 15. old.
- 10 Katz megjegyezte, hogy a zsidók nem a német néphez asszimilálódtak, hanem inkább egy meghatározott réteghez, az újonnan létrejött középosztályhoz. Az emancipáció időben egybeesett e középosztály kialakulásával. Ezért elfogadta Gabriel Riesser megállapítását, hogy ahol nem alakult ki ilyen burzsoázia, mint például Oroszországban, ott nem került sor a zsidók emancipációjára. Lásd *Die Entstehung der Judenassimilation in Deutschland und deren Ideologie* (Frankfurt, 1935), újra publikálva Jakob Katz, *Emancipation and Assimilation: Studies in Modern Jewish History* című kiadványában (Westmead, England: Gregg International, 1972), 226. o., 70. jegyzet. A magyar zsidósággal kapcsolatos megjegyzések a *Hánhágát Jehudé Hungárijá bemivhán hásoá* című héber nyelvű esszében szerepelnek (Jeruzsálem, 1976), 13–24. old., angol fordításban „The Uniqueness of Hungarian Jewry,” *Forum* (1977), 45–53. old.
- 11 „The Unique Fascination of German-Jewish History,” *Modern Judaism* 9,2 (1989 májusa), 141–142. old.
- 12 Ue.
- 13 Ue.
- 14 Lásd még „Reflecting on German-Jewish History,” *In and Out of the Ghetto: Jewish-Gentile Relations in Late Medieval and Early Modern Germany*, szerk. R. Po-Chia Hsia és Harmut Lehman (Cambridge, 1995), 1. old.
- 15 „The Unique Fascination of German-Jewish History,” 149–150. old.
- 16 Jakob Katz, *Divine Law in Human Hands: Case Studies in Halakhic Flexibility* (Jeruzsálem: Magnes Press, 1998), előszó, 7. old.
- 17 Ez több féltudományos publikációban is látható. Az 1958-ban tartott *A XIX. század nyugat-európai zsidósága* című kurzusának tizedik előadása a vallási változásokkal foglalkozott, de alig tett említést az ortodoxiáról. Lásd *Jábadut má’aráv Éjropa be méá há – 19...lefi hárcáotáv sel Prof. Já’ákov Katz* (Jeruzsálem, 1958). Egy kifejezetten a XIX. századi Nyugat-Európa vallási változásaival foglalkozó szemináriumhoz készített forrásgyűjtemény túlnyomórészt a reformra koncentrált. A 22 dokumentumból csak 3 foglalkozik az ortodoxiával, ezek közül az egyiket persze Samson Raphael Hirsch írta, az egyetlen ortodox személyiség, akit a fő áramlathoz tartozó történészek is mindig megemlítenek. *Bá’ájot dátijot bejábadut má’aráv Éjropa beméá há19* (Jeruzsálem: Szociológia tanszék, 1961). A másik két

- dokumentum Hátám Szófér válasza a hamburgi *bet dinnek* az *Élé divré hábrütben* és Cvi Hirsch Kalischer levele Rothschildnak. Ugyanez a hangsúly jellemzi a középiszkolák számára készített szöveggyűjteményét is: *Jisráél veháámim* (Jeruzsálem: Tarshish, 1957), III. rész, 2. könyv, 36. fejj.: A reformmozgalom és annak ellenzői.
- 18 Angol fordításban „Towards a Biography of the Hátám Sofer,” *Divine Law in Human Hands*, 403–443. old. (Megjelent magyar fordításban a Századunkban, 1992-ben.)
- 19 „An interview with Jacob Katz,” *JSS* 1,2 (1995, tél), 70. old.
- 20 Ben-David, 89. old.
- 21 „Levirur hámuszág ’mevászré hácionut’,” *Sivát Cion* 2–3 (1949/50), 91–105. old.; „Demuto háhisztorit sel háráv Cvi Hirsch Kalischer,” *Sivát Cion* 2–3 (1951/52), 26–41. old. és „Mesihijut velemijut bemisnáto sel háráv Alkaly,” *Sivát Cion* 4 (1955/56), 9–41. old. Még két módszertani esszéje jelent meg ugyanezekben az években: „He’árot szociológijot leszéfer hisztori,” *Behinot* 2 (1951/52), 69–73. old. és klasszikus írása, „The Concept of Social History and its Possible Use in Jewish Historical Research,” *Scripta Hierosolymitana* 3 (1956), 292–312. old.
- 22 „Contributions,” 247. old.
- 23 Lásd „An Unclear Episode in the Life of the Hátám Sofer: the Alexandersohn Affair,” *Cion* 55 (1990), 93–126. old. angol fordításban más tanulmányokkal egyetemben a *Divine Law in Human Hands* című kötetben jelent meg.
- 24 „An Interview with Jacob Katz,” 73. old.
- 25 Jakov Katz, *Végzetes szakadás: Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközsegekből Magyarországon és Németországban*, (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999). Angol fordításban *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth-Century Central European Jewry*, fordította Ciporah Brody (Hanover és London: Brandeis University Press, 1998).
- 26 Ezt felismerve a héber nyelvű eredeti alcíme díszhelyre tette Magyarországot: *Hákérá selo Nütábá: Prisát háortodoxim mi klál hákebilot beHungárjá uveGermánjá* (Jeruzsálem: Merkaz Zalman Shazar, 1995). Az angol változat alcíme az átfogó „Közép-Európa” kifejezést használja.
- 27 Lásd Jacob Katz, „On Jewish Social History: Epochal and Supra-Epochal Historiography,” *Jewish History* 7 (1993), 89–97. old., és főként 91. old.
- 28 A korábbi tanulmányok közül pl. Nathanel Katzburg, „The Jewish Congress of Hungary 1868–1869,” *Hungarian Jewish Studies*, 2. köt., szerk. R. L. Braham (New York, 1969) és ugyanő, „Az 1865-ös nagymihályi rabbinikus döntvény,” (héberül), *Studies in the History of Jewish Society in the Middle Ages and in the Modern Period Presented to Professor Jacob Katz on his Seventy-Fifth Birthday by his Students and Friends*, szerk. Emanuel Etkes és Josef Salmon (Jeruzsálem, 1980), 273–286. old.; Mordechai Eliav, „Rabbi Azriel Hildesheimer és a magyar zsidóságra gyakorolt hatása,” (héberül), *Cion* 27 (1962), 59–86. old.; ugyanő, „Torá im derech érec Magyarországon,” (héberül) *Szinai* 51 (1962), 127–142. old.; és *Rabbiner Esriel Hildesheimer Briefe*, szerk. ugyanő (Jeruzsálem, 1965); David Ellenson, *Rabbi Esriel Hildesheimer and the Creation of a Modern Jewish Orthodoxy* (Tuscaloosa, Alabama, 1990); és Michael K. Silber, „The Emergence of Ultra-Orthodoxy: the Invention of a Tradition,” *The Uses of Tradition: Jewish Community since Emancipation*, szerk. Jack Wertheimer (New York–Jeruzsálem: JTS distributed by Harvard U. Press, 1992), 23–84. old.
- 29 Bár az is igaz, hogy J. J. Grunwald is ilyen szerepet osztott Schickre. Lásd *Letoldot háreformáción hádátit beGermánjá uveHungárjá: háMábhárám Schick uzmánó* (reprint: Jeruzsálem, 1972).
- 30 Az interjút 1997 őszén vették fel, 1998. június 11-én sugározták a Szabadegyetem Mose Halberthal által vezetett judaisztika-sorozatában.
- 31 „An Interview with Jacob Katz,” 72–73. old.
- 32 A *Divine Law in Human Hands* előszavában, 8. old.
- 33 „Dá’át Torá – The Unqualified Authority Claimed for Halakhists,” *Jewish History* 11 (1997), 49. old.
- 34 *Liflagot Jisráél be Ungáreijá* (Devo, Románia, 1929), 82. old.
- 35 *Végzetes szakadás*, 364. old.
- 36 A mondat a „The Uniqueness of Hungarian Jewry” című írásban található, 52. old.
- 37 „Ideological Differences Over the Status of the Kehilla: The Jewish Community in the Age of Emancipation,” *Perspectives on Jewish Thought and Mysticism...dedicated to...Alexander Altmann*, szerk. Alfred L. Ivry, Elliot R. Wolfson és Allan Arkush (Australia, etc.: Harwood, 1999). Az értekezést Katz egy konferencián olvasta fel először 1994-ben, ugyanabban az évben, melyben a szakadásról szóló könyve is megjelent. Nem szerepel a publikációból összeállított bibliográfiában.
- 38 Lásd a *Hagyomány és krízis* előszavát, XIV–XV. old.
- 39 „The Uniqueness of Hungarian Jewry”, 52–53. old.
- 40 Radak kommentárja a II. Királyok 2.12-hez a Mo’éd Kátán 26a. alapján. A Talmud a *rábo selimdo Toráról* (mestere, ki Tórára tanított) beszél, Rádák azonban a *rábo selimdo bochmáról* (mestere, ki bölcsességre tanított).

A BUKSZ 2001. TÉLI SZÁMÁNAK TARTALMÁBÓL

KELEMEN JÁNOS – ECÓRÓL
MIKLÓSI ZOLTÁN – HANNAH ARENDRÓL
SZAKÁCS BÉLA ZSOLT – A DÉL-ALFÖLD KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEIRŐL
MAROSI ERNŐ – A HAZAI KÖZÉPKORI RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK RESTAURÁLÁSÁRÓL
THOMKA BEÁTA – BONYHAI GÁBORRÓL
NOVÁK VERONIKA – NATHALI ZEMON DAVISRÓL
SZEMLE – MI A PÁLYA? – FONTOS KÖNYVEK